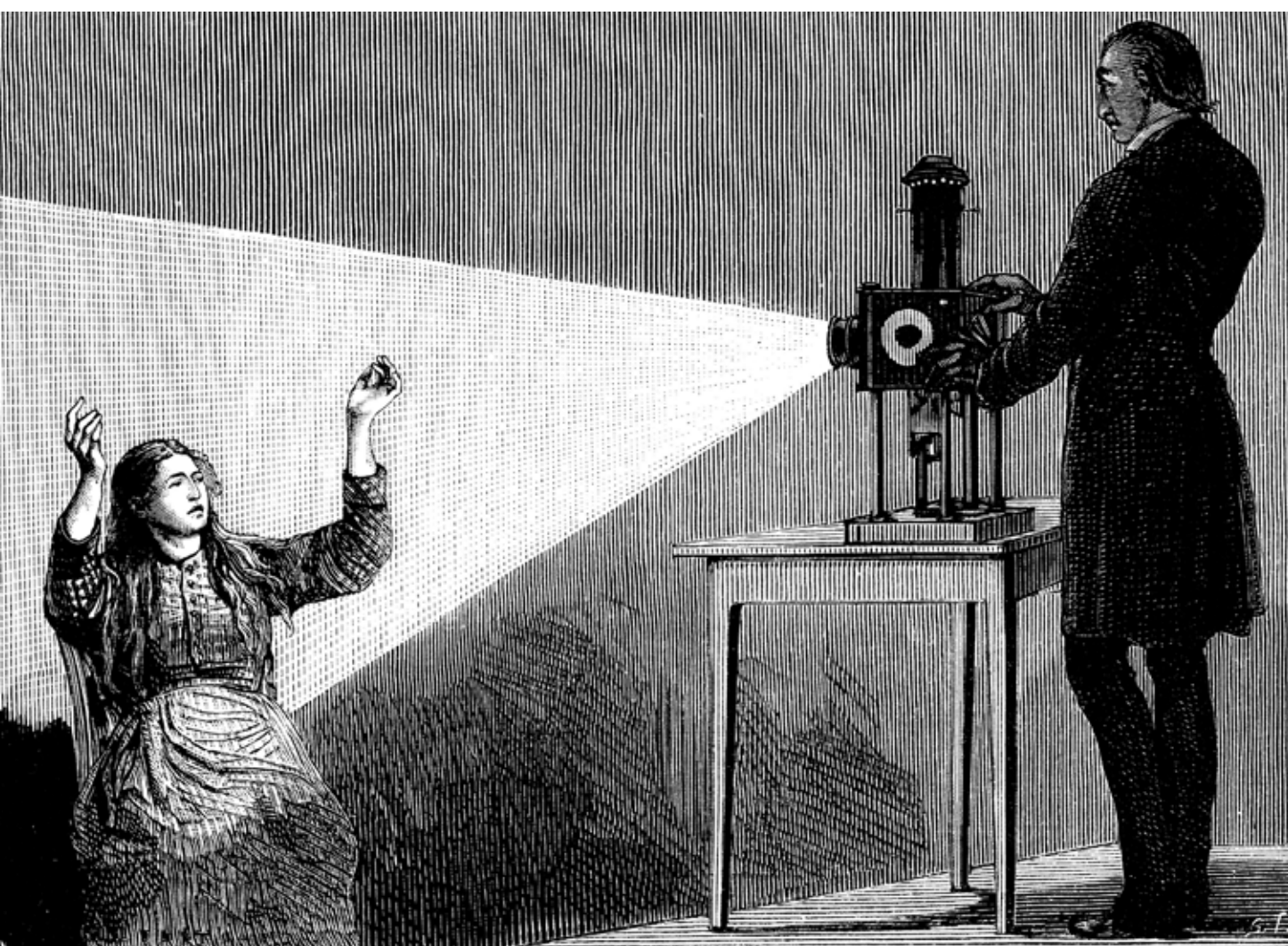

Den psykiska ohälsans historia

Jean Marie Charcot demonstrerar hur man med hypnotiska suggestioner kan framkalla hysteriska anfall. Under senare delen av 1800-talet var mentalsjukhuset La Salpêtrière i Paris psykiatrins högborg i Europa. Här studerade bland andra den unge Sigmund Freud.

Kan rätt miljö forma människors psyke på ett lyckosamt sätt? Eller beror sjukdom på en bristande balans i vår själsliga eller biologiska rustning? Våra tankar om vad som är psykiskt sjukt har nära samband med synen på hälsa och normalitet – och varje tid tycks ha sin dominerande syn. Inga Sanner tar oss med på en vandring i den psykiska ohälsans historia.

Historien om det vi kallar psykisk sjukdom är minst sagt komplicerad. I olika tider har det funnits skilda uppfattningar om vad psykisk ohälsa är, vad sjukdomarna beror på och hur de ska behandlas. Beteckningen sjukdom är för övrigt något som hör hemma i en viss historisk period.

Under antiken och vid tiden för kristendomens födelse, var det vanligt att koppla vansinne eller galenskap till en magisk eller religiös föreställningsvärld snarare än en medicinsk. Så kunde man se vissa avvikande själsliga tillstånd som Guds straff gentemot en person som satt sig upp mot hans vilja, eller som uttryck för att hon eller han var besatt av onda andar. Sådana föreställningar samsades dock med uppfattningar som vi kanske skulle se som mer moderna – att vansinne beror på att något kroppsligt är i olag. Under antiken tänkte man sig att det berodde på att kroppsvätskorna inte var i balans med varandra. Det förekom också psykologiska förklaringar: att det vi i dag kallar psykisk sjukdom orsakas av bristande balans mellan olika delar av själen och att förnuftet har förlorat kontrollen över de känslomässiga sidorna.

SAMTLIGA DESSA SYNSÄTT har levt vidare i den västerländska kulturen fram till 1800-talet och kombinerats med olika uppfattningar om hur man lämpligast hanterar denna typ av själsliga tillstånd. Det har handlat om att få personer att leva ett mer rättfärdigt liv,

att driva ut onda andar eller att hitta en ny kroppslig eller själslig balans.

I historieskrivningen ses ofta tiden runt sekelskiftet 1800 som en brytpunkt för synen på psykisk sjukdom. Från och med nu blev det medicinska perspektivet dominerande och många personer som ansågs psykiskt sjuka blev intagna på vårdinrättningar. Det blev vanligt att i upplysningens anda framhålla vikten av ett ordnat och reglerat liv för de intagna för att i möjligaste mån dämpa de starka känslor som betraktades som sjukdomens orsaker.

Den franske historikern Michel Foucault har i den inflytelserika boken *Vansinnets historia under den klassiska epoken* hävdad att detta till synes mer humana sätt att behandla de psykiskt sjuka i själva verket är uttryck för en subtil form av maktutövning. I det framväxande industriella samhället blev det, menar han, viktigt att skilja ut det sjuka från det föregivet normala som ett sätt att forma och disciplinera människor.

Andra forskare har menat att de nya synsätten och behandlingsmetoderna snarare måste ses som uttryck för en genuin vilja att hjälpa sjuka människor. De livliga diskussionerna inom forskningen visar att det är långt ifrån självklart hur vi ska skriva denna historia. Uppfattningar om vad som är psykiskt sjukt är nära relaterade till föreställningar om psykisk hälsa och normalitet, som i sin tur är i högsta grad inskrivna i ett samhälleligt och kulturellt sammanhang. ►

➤ Under 1800-talet beskrevs det mänskliga psyket allt oftare på ett sätt som man såg som vetenskapligt. Det var en tid som präglades av stor tilltro till det mänskliga vetandets möjligheter att kartlägga och förändra världen. Särskilt under århundradets senare del firade naturvetenskaperna stora triumfer och ny teknik bidrog till att påtagligt förändra livet för många människor. Förhoppningar föddes om att nå samma framgångar genom ett ökat vetande om människan. Tron på människans formbarhet fick stort genomslag i ett samhälle som ställde nya krav på människors anpassningsförmåga. Man började också föreställa sig att psykiska sjukdomar var möjliga att behandla och till och med bota.

Mot slutet av 1800-talet konsoliderades psykologin och psykiatrin som vetenskapliga discipliner. Inom dessa fanns en ambition att rensa ut sådant som sågs som religiösa barlastar och att i möjligaste mån likna naturvetenskaperna, inte minst vad gäller själva arbetssättet. Man strävade efter ett empiriskt förhållningssätt, gärna underbyggt med olika typer av experiment. Ett konkret uttryck för detta var grundandet av det som brukar kallas det första psykologiska laboratoriet i Leipzig 1879, som snabbt fick flera efterföljare.

Psykiatrin blev nu en del av den medicinska vetenskapen – om än en tämligen kontroversiell del eftersom det inte fanns någon konsensus kring vad psykisk sjukdom egentligen var och hur den skulle behandlas. Det var vanligt att ta fasta på de somatiska sidorna. Psykiska sjukdomar sågs emellertid inte längre som ett resultat av kroppsvätskor i obalans utan som uttryck för störningar i nervsystemet och i hjärnans funktioner – även om kunskaperna om detta var ytterst bristfälliga. Det somatiska perspektivet inverkade också på behandlingsmetoderna. Förutom att predika ordning och reda ordinerades ofta sängläge för patienterna på vårdinrättningarna, eftersom man i högre grad ville framhålla likheterna med kroppsliga sjukdomar. Att man en bit in på 1900-talet på nytt lyfte fram vikten av arbete och syssel-

sättning, visar på vilshenheten när det gäller vilken behandling som fungerade.

VI FICK STÖRRE KUNSKAPER om människan som biologisk varelse under 1800-talet, främst genom fysiologin och darwinismen. Den senare teorin bidrog till att förstärka optimismen om människans formbarhet – såväl den enskilda människan som mänskligheten som art. Darwin kunde användas både för att ta fasta på det biologiska arvet och för att framhålla miljöns inverkan. Föreställningar om arvets betydelse utformades främst inom eugeniken, arvs- eller rashygienen, och man sökte hjälpa det naturliga urvalet på traven och garantera att önskvärda arvsanlag fördes vidare.

Under 1900-talet fick detta som bekant synnerligen brutala konsekvenser genom steriliseringar och rena utrotningar av människor. I andra sammanhang tog man fasta på miljöns betydelse för det mänskliga psyket. Sådana idéer fick, som vi snart ska se, fäste i USA, bland annat genom den så kallade behaviorismen.

Framväxten av olika psykoterapier var ett uttryck för tron på människans formbarhet vid det förra sekelskiftet. Behandlingsmetoderna utgick från att psykisk sjukdom hade psykologiska orsaker och kunde behandlas genom manipulationer av psyket. Flera av metoderna utgick från att det var konflikter i omedvetna delar av psyket som var orsaken. Sådana tankar utformades inom den franska suggestionspsykologin där bland annat hypnos användes för att komma åt dessa fördolda skikt.

Den för eftervärlden mest kända terapivarianten är psykoanalysen utformad av den österrikiske läkaren Sigmund Freud. Denne hade tagit stora intryck av suggestionspsykologin men tog avstånd från hypnos som metod att etablera förbindelse med de omedvetna delarna av psyket. Ett bättre sätt att överlista det medvetna förnuftet var att analysera drömmar eller fria associationer hos patienterna. I det omedvetna fanns enligt Freud bortträngda minnen som hade med libidons, livsdriftens, utveckling under barn-

domen att göra. Var denna i olag kunde psykisk sjukdom uppstå, och genom att återkalla minnena kunde man undanröja orsakerna till sjukdomen. I Freuds teorier spelar en människas livshistoria en viktig roll och han liknar läkaren vid arkeologen som gräver fram fördolt material som förmodas ge nycklar till en förståelse av nuet.

Freud hade en tämligen pessimistisk föreställning om att det finns en grundläggande konflikt mellan det omedvetna driftlivet och samhällets krav på att drifterna måste hämmas – eller sublimeras. I kontrast till detta framträdde läkaren Carl Gustav Jung som var mer benägen att framhålla det omedvetnas kreativa potential. Jung såg syntesen av olika delar av psyket som kriteriet för psykisk hälsa. Den kontroversielle psykoanalytikern Wilhelm Reich framhöll

drifternas positiva inverkan på människan och menade att dessa måste få ett så fritt utlopp som möjligt.

Psykoanalysen fick stort genomslag under mellankrigstiden, inte minst i kulturella kretsar. Teorin samsades dock med till synes diametralt annorlunda uppfattningar om det mänskliga psyket. Ett exempel var den behavioristiska läran, utformad av den amerikanske psykologen John B. Watson, som lade tonvikten på miljöns inverkan – för den friska och den sjuka människan. Watson tog intryck av den ryske pedagogen Ivan Pavlovs idéer om betingade reflexer och hävdade att en stor del av det mänskliga psyket bestod av en samling betingningar. Det var betydligt lättare att betinga en människa på rätt sätt än att i efterhand avbetinga henne för att korrigera felaktiga beteenden. I enlighet ►

FOTO: SYGMA—CORBIS/SCANPIX

Den franske filosofen och idéhistorikern Michel Foucaults arbeten har inspirerat till en kritisk hållning mot den psykiatriska vården. Foucault, till vänster, vid en demonstration vid Renaults fabriker utanför Paris 1972. Till höger filosofen Jean-Paul Sartre.

FOTO: SVEN-ERIK SJÖBERG/SCANPIX.

med detta framhölls vikten av professionell psykologisk behandling redan från tidig barndom.

Här fanns en stor optimism om att rätt miljö kan forma människor på ett lyckosamt sätt. Watson argumenterade med lika stor kraft mot eugeniska tankegångar om arvets betydelse som mot psykoanalytiska föreställningar om det omedvetna driftlivet.

De behavioristiska idéerna fick betydelse för såväl pedagoger som reklamare, och kom även att inspirera till beteendeterapier för psykiskt sjuka människor. Här fanns vissa beröringspunkter med samtida så kallade mentalhygieniska föreställningar som betonade hur viktigt det var att förebygga psykisk ohälsa. Enligt sådana synsätt tilldelades psykologerna en nyckelroll och man kan se hur denna yrkesgrupp växte i antal och betydelse under 1900-talet. En viss spänning fanns i förhållande till läkarna som var mer benägna att framhålla de somatiska aspekterna av psykisk sjukdom.

Mellankrigstidens optimism om möjligheterna att forma psyket märktes också i en omfattande populärpsykologisk litteratur. Här tillhandahölls råd för hur vi bör leva för att undkomma psykiska problem och för att, som man ofta uttryckte det, förverkliga sig själv. Det var ett slags självhjälplitteratur som betonade hur viktigt det var att *tänka* på rätt sätt för att forma psyket. Synsätten och metoderna påminde om dem som senare kom att utvecklas under beteckningen kognitiv beteendeterapi.

Restad mentalsjukhus utanför Vänersborg var ett av Sveriges största i sitt slag och hade mer än tusen vårdplatser. En fjorton-årig patient vid sjukhuset, dit han hade kommit vid sex års ålder.

Parallellt med denna flora av psykologiska teorier och terapier blev antalet psykiskt sjuka allt större. Åtminstone var det allt fler som togs in på vårdinrättningar, med en kulmen vid mitten av 1900-talet. I de flesta fall var det dock fråga om förvaring snarare än om behandling. De somatiska perspektiven dominerade och under mellankrigstiden började elchocker och lobotomi användas för riktigt svåra fall.

EN REVOLUTION INTRÄDDE strax efter andra världskriget genom psykofarmaka som snabbt kom i bruk. Enligt flera vittnesmål bredde tystnaden ut sig över vårdavdelningarna i takt med att patienterna blev allt mer neddrogade.

Här finns en tydlig klassaspekt, i den meningen att många av de intagna tillhörde de lägre samhällsklasserna medan de som fick psykoterapeutisk behandling oftare tillhörde de högre och bildade klasserna. I Sverige förstärktes skillnaderna av att psykoterapi i de flesta fall utfördes av privatpraktiserande psykologer, vilket innebar att den i flera fall inte omfattades av sjukförsäkringen utan fick betalas av patienterna själva.

Den politiskt radikala rörelsen i slutet av 1960-talet riktade skarp kritik mot hela psykiatrin och behandlingen av de psykiskt sjuka. Även sjukdomsbegreppet som sådant sattes i fråga och radikaler menade att påstådda sjukliga symptom snarare var en sund reaktion mot ett sjukt samhälle. Svindande kritik riktades mot sinnessjukhusen och det framfördes till och med krav på att de borde läggas ned.

Forskare har frågat sig om det finns ett samband mellan denna kritiska rörelse och den gradvisa nedmonteringen av mental-sjukhusen lite senare. Ett av argumenten för nedläggning var att de sjuka i större utsträckning borde integreras i samhället. Processen skapade dock nya problem när de intagna förväntades klara sig på egen hand i ett samhälle som tycktes få allt mindre marginaler för det psykiskt avvikande. Denna utveckling skedde parallellt med en explosion av nya läkemedel för psykiska besvär

och sjukdomar – vilket i sin tur inträffade samtidigt som antalet diagnoser för psykisk sjukdom växte.

I slutet av 1900-talet fanns inte längre samma optimism när det gäller behandling av psykisk sjukdom via traditionella psykoterapier. Psykoanalysen blev alltmer ifrågasatt och i stället började kognitiv beteendeterapi framstå som den mest konkurrenskraftiga terapiformen. Den byggde som sagt på att patienterna skulle lära sig att förhålla sig till sig själva på ett mer konstruktivt sätt, bland annat genom att lära sig *tänka* i rätt banor. Den kognitiva terapin utlovade snabba resultat med förhållandevis begränsade insatser – och till relativt låga kostnader.

Att det återigen blossat upp en debatt om huruvida detta är en behandlingsform som är kongenial med ett samhälle som ställer allt större krav på människors förmåga att leva under pressande förhållanden, visar hur nära sambandet är mellan synen på psykisk sjukdom och samhällsuppfattning. Även i vår egen tid är föreställningar om psykisk sjukdom och hur den bäst behandlas något som knappast kan frikopplas från samhället och den rådande historiska situationen.

Inga Sanner är professor vid institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet.

LITTERATURTIPS

Eriksson, Bengt Erik, och Roger Qvarsell, red., *Hur skall själen läkas? Den psykiatriska vårdens förändringar*. Stockholm: Natur och kultur, 1997.

Ohlsson, Anna, *Myt och manipulation. Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig idédebatt 1968–1973*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2008.

Qvarsell, Roger, *Två uppsatser om psykiatrins historia*. Umeå: Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, 1981.

Shorter, Edward, *A history of psychiatry. From the era of the asylum to the age of Prozac*. Chichester: Wiley, 1997.

Sjöström, Bengt, *Kliniken tar över darskapen. Om den moderna psykiatrins framväxt*. Göteborg: Daidalos, 1992.